

Nyelvi magyarázat és történelem (Balassi- és Zrínyi-versértelmezések)

A. MOLNÁR Ferenc

Ezt a cikket – felkérésre is – a Jyväskyläi Egyetemen írom egy olyan kérdéskörrel, amely már jó ideje foglalkoztat: a régi magyar szövegek értelmezésének problémáiról. Úgy látom ugyanis, hogy itt a magyar tudományosságnak komoly adóssága van. Számos művet, köztük ismerteket is, helyenként nemcsak a nagyközönség nem ért vagy félreért, hanem olykor szakemberek, akár kitűnő tudósok is. Ennek az az oka, hogy régi irodalmunk nyelviileg nincs kellőképpen feldolgozva, és sokszor a nyelvészet és irodalom kutatói között sem kellő szintű az együttműködés. A külföldiek pedig ezen a téren érthetően még rosszabb helyzetben vannak, amit nemegyszer a magyar művek idegen nyelvű fordításai is mutatnak. Általában nem azokkal a szavakkal, kifejezésekkel van probléma, amelyek már kivesztek a nyelvből, vagy amelyek teljesen érthetetlenek – ezekre jobban figyelünk –, hanem azokkal, amelyeknek a jelentése kisebb mértékben változott meg, illetve félreérthető.

Cikkem elsődleges célja az, hogy a jelzett problémát konkrét példán bemutatva, egy vagy két általánosan elterjedt értelmezést korrigáljon. Aztán, arra a különben ismert módszerre ugyancsak szeretnék egyfajta példát hozni, hogy két vagy több (hasonló tárgyú, vonatkozású) mű összehasonlítása a szövegek magyarázatában szintén felhasználható.

Példaként elsősorban a legismertebb, s ugyanakkor a jelzett szempontból az egyik legproblematisabb régi magyar verssel, Balassinak az Egy katonaének (A végek dicsérete) című költeményével (rövidítése a továbbiakban: Ké) foglalkozom. Annak is főleg a legismertebb, az ötödik versszakával. A költemény a következőképp hangzik:

*Vitézek mi lehet ez széles föld felett szebb dolog a végeknél?
Holott kikeletkor az sok szép madár szól, kivel ember ugyan él;
Mező jó illatot, az ég szép harmatot ad, ki kedves mindennél.*

*Ellenség hírére vitézeknek szive gyakorta ott felbuzdul,
Sőt azon kívül is, csak jó kedvéből is vitéz próbálni indul,
Holott sebesedik, öl, fog, vitézkedik, homlokán vér lecsordul.*

*Véres zászlók alatt lobogós kópiát vitézek ott viselik.
Roppant sereg előtt távol az sik mezőt széllal nyargalják, nézik,
Az párduckáppákkal, fényes sisakokkal, forgókkal szép mindenik.*

*Jó szerecsen lovak alattok ugrálnak, hogyha trombita riadt,
Köztök ki strázsát áll, ki lováról leszáll, nyugszik reggel, hol virradt,
Midőn éjten éjjel csataviseléssel mindenik lankadt s fáradt.*

*Az jó hírért névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak,
Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak,
Midőn mint jó sólymok mezőn széllal járnak, vagdalkoznak, futtatnak.*

*Ellenséget látván, örömmel kiáltván ők kópiákat törnek,
S ha sulyosan vagyon az dolog harcokon, szólítatlan megtérnek,
Sok vérben fertezvéen arcul reá térvén űzöt sokszor megvernek.*

*Az nagy széles mező, az szép liget, erdő sétáló palotájok,
Az utaknak lese, kemény harcok helye tanuló oskolájok,
Csatán való éhség, szomjúság, nagy hévség s fáradtság mulatások.*

*Az éles szabályokban örvendeznek méltán, mert ők fejeket szednek,
Viadalhelyeken véressen, sebekben halva sokan feküsznek,
Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek*

*Ó végbelieknek, ifjú vitézeknek dicséretes serege!
Kiknek ez világon szerte-szerént vagyon mindeneknél jó neve,
Mint sok fát gyümölcscsel sok jó szerencsével áldjon Isten mezőkbe!*

A vers legfontosabb mondanivalóját a szakirodalom jól ismert megállapítása szerint a középső veresszak hordozza. Mint A magyar irodalom története című kézikönyvsorozat 1. kötetében (Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964) Klaniczay is megfogalmazza, Balassi a „vitézek erkölcsi nagyságát hirdeti: »Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak.«. Emberség és vitézség, humanitás és virtus: a humanista ideológiának ezek az etikai sarkpontjai Balassi szemében a végvári vitézek magától értetődő tulajdonságai” (uo. 461). Ez a magyarázat számos helyen volt és van képviselve, tan-

könyvekben, szakmunkákban is. Hogy csak a legutolsót említsem, Rigó Béla szintén ezt az értelmezést vallja, noha ő hozzáteszi: Ballasi ezzel a minősítéssel védelmébe veszi az egi vitézeket, lévén a „végek hírneve kezdetektől fogva elég kétes. Halált megvető hőseik között találhatunk harácsoló főtisztet... Az éhes katona pedig ott szerzi meg élelmét, járandóságát, ahol tudja” (In: 99 híres magyar vers és értelmezése. Bp. 1995. 43). A végvári vitézekről bőven van szakirodalom (l. pl. Nagy László: A végvári dicsőség nyomában. Bp. 1978), a velük kapcsolatos problémakört itt részletesebben nem tárgyalom. A török ellen küzdő magyar és más katonaság, a végváriak tevékenységét összességében nyilván pozitívan kell értékelni (lásd a királyi és a hódoltsági területek közti különbséget is), szerepük azonban a köztudatban, az oktatásban, az irodalomban túlságosan idealizált. Noha a Rigó Béla használta „kezdetektől fogva” kitétel szerintem nem egészen szerencsés, nagyon is kérdéses, hogy általában a katonaságot, s a XVI. század második felének magyar végvári vitézeit (azaz katonáit) lehet-e az *emberség* 'humanitás' példájának tekinteni. Főleg a XVI. század második felétől, végétől – és nem csak az írásbeliség terjedésének köszönhetően – például egyre jobban elszaporodnak azok a jobbágyok, nemesek, városok által írt levelek, amelyek a végváriak túlkapásaira panaszkodnak. Amit persze egyfajta kényszerhelyzet is szült: ellátásuk egyre nagyobb mértékű akadozása, elmaradása, fokozatos elszegényedésük (sőt sokszor nyomoruk). Rigó Béla is utal rá, hogy a végváriak tevékenységének negatívumait Az török áfium ellen való orvosság című művében Zrínyi is szóvá teszi. De – az elismerés mellett – korábban már Tinódi Lantos Sebestyén szintén inti a végváriakat:

Ebből, vitézők, sok jót tanulhattok,
 Szállott házba mi szükség, meghallyátok,
 Minden igyetökben mint forgódyatok,
 Hogy jó hírben, névben maradhassatok.

Sok jó adassék memből ('mennyből' – M. F.) vitézőknek,
 Kiktül megtartaték vára Egörnek,
 Rabságtúl maratta ez földi népnek,
 Bora, kenyere hegyeknek, völgyeknek.

(Eger vár viadaljáról való ének /1553/. In: Tinódi Sebestyén: Krónika. Sajtó alá rend. Sugár István, bev. Szakály Ferenc. Bp. 1984. 224). Másutt pedig ezt olvassuk:

Kérlek végbeli hősek, meghallyátok,
Igaz nyereséggel, zsolddal lakjatok,
Terek és magyar pártot ne báncsátok,
Mert Isten előtt ti nagy kárt vallotok.

(Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből /1548/. In: Tinódi i. m. 490).

Visszatérve a kérdéses verssorokra, már maga a tárgyalt összetett mondat is elgondolkoztathat: hogyan mutathat a katona emberségről, humanitásról példát, miközben vagdalkozik, és az ellenséget űzi, futtatja. A *tisztesség* szót Klaniczay (is) lényegében jól magyarázza, ennek a jelentése itt 'jó hírnév, dicsőség'. De a közeli *emberség* 'humanitás' /? – M. F./ hatására is többnyire a *tisztesség*-be a 'becsületesség, becsület' értelmet érzik bele. Ma ugyanis a szó első sorban ezt jelenti.

A sorok és a képviselt eszmei mondanivaló helyes interpretálásához a megoldást a *tisztesség* és az *emberség* szó egyik, a vitézi élettel, a katonáskodással kapcsolatban szinte kizárólagos akkori jelentése adja. A *tisztesség* általában a jó katonai hírnevet, sokszor a (katonai) becsvágyat jelenti, olyan tiszteletet, amelyet a katona vitézségével, harci sikereivel szerez, „vív ki”. Az *emberség* pedig ehhez közelállóan a vitézséget, a férfiasságot. Sőt ilyen jelentésben maga az *ember* szó és származékai szintén használatosak.

Otthoni bő anyaggyűjtésem most nem tudom idézni, terjedelmi okokból sem tudnám. Az *emberség* és a *tisztesség* szavaknak az említett, általam helyesnek tartott jelentéseit elsősorban Zrínyi Miklós eposzából, a Szigeti veszedelem-ből (a továbbiakban: Szv) vett idézetekkel bizonyítom. A Ké-vel az Szv-nek különösen a harmadik, a siklósi kalandot tartalmazó énekét érdemes összevetni. Ebben Zrínyi többek között ugyancsak szól a végvári vitézekre jellemző harcmodorról, dolgokról, s Balassihoz hasonlóan gyönyörködve festi a katonákat és a tavaszi természetet is. A harmadik ének elején Zrínyi megemlíti, hogy Musztafa boszniai főbasát vitézségeért a szultán Budára nevezte ki:

Boszniai főbassa Musztafa azonban
Érkezik szép haddal császár táborában;
Hires vitéz vala ez Horvátországban
Mert erővel bémene Krupa várában.

Megesmeré császár ennek *emberségét*,
Mindjárt néki adá Arszlán vezérségét...

(3/5)

Musztafa helyére pedig a szultán Mehmet Gujlirgi basát küldte, aki azonban az úton, Siklós alatt gondtalanul a szabad ég alatt „az szép mezőn” szállt meg. Hiába figyelmeztette és hívta a siklósi bég a várfalon belülré. Zrínyi, a szigetvári kapitány katonáinak egy kisebb csapata megtámadja Mehmet táborát. A basa a fősereggel a cselből megfutamodó magyarok után megy:

”Ihon már, vitézek (így szól törököknek),
Kit óhajtva vártunk, ezeknek ebeknek
Vérekben megfeshetjük vitéz kezünket,
Ihon már az üdő, legyetek *emberek*...” (3/56)

Az *emberek* itt ’vitézek, bátor férfiak’ jelentésű. Mint ahogy az 5/34-ben is, amikor Zrínyi biztatja vitézeit: „Mindenképpen *emberek* s vitézek legyünk, / Ugy marad meg örökkén az mi szép hírnünk”. Rézmán, a basa fia okosabb volt, ötszáz lovassal a táborban maradt. A lesből kijövő magyar túlerővel szemben azonban a tábor nem tudta megvédeni. De emberül (vitézül) harcolt, majd esett el:

Rézmán eszbe vette keresztény dondárát,
Ott átkozni kezdé atyja bolondságát;
Zrinire *emberül* téríté zászlóját,
Atyjának izené nehéz állapotját. (3/62)

A negyedik énekben arról is ír Zrínyi, hogy éjszaka a török táborban két elszabadult ló pánikot okoz: azt hiszik, Zrínyi támadt rájuk. A törökök egymást ölik. Aigás basa a futó Murtazánt Zrinyinek gondolja, elfogja és megkötözi. Noha kiderül a félreértés, a bátor basa megőrzi jó hírnevét, a gyáva viszont elveszti:

Vitéz Aigás nagy *tisztességben* marada;
De Murtaván, mivel szégyennel szalada,
Az vitézek előtt vala gyalázatban,
Császár visszatére csendesült táborban. (4/101)

Mint ahogy Kerecsényi László is elvesztette, aki korábban Gyulát a szabad elvonulás ígéréteben híve, feladta a török túlerőnek:

De vette érdemét rossz *emberségének*,
Meglátá igazságát Petraf hitinek:
Vitézivel együtt fogságba vetteték,
Melyből szabadságokat soha nem érek. (2/56)

A győzelmeikre emlékeztető Zrínyi meg azt mondja, hogy a törököknek „Fegyvereket, *tisztességeket* elvontuk... Melyekért tisztelnek

minket az emberek” (5/12–3). Amikor Zrínyi a fiával levelet küld a királynak, és elbúcsúzik tőlük, a fiú nem szívesen megy, a fenyegetett várban szeretne maradni. Zrínyi figyelmezteti, a vitézi hírnévre való törekvés, a bátorság ne akadályozza a helyes cselekedetet:

Édes *tisztességnek* az ő gondolatja,
S némely magát örömet avál csalatja;
Kevés, ki igazán ezt alkotmoztatja,
Az ki jót jó hirrel öszvecsinálhatja. (5/92)

A vizsgált szavakra más példákat is lehetne idézni a Szv-ből. Még csak azt a részt hozom, amikor az eposz végén a várból kirohanó Zrínyi hősiességét látva, a legvitézebb török, Delimán is megretten, de aztán tisztességére, megnőtt emberségére, azaz kivételes katonai hírnevére gondolva legyőzi félelmét:

De mindezek közt is szüve helyére áll,
Mikor gondolatjában *tisztessége* száll,
Sok okot magának vitézségre talál,
És így ő magának kegyetlenül szólal:
”Hát nem vagyok-é én most is az Delimán,
Ki veszélyt kezemen hoztam Szigetvárban?
Az ki vitézséggel hagytam magam után
Vértót, holttest-halmot Almás vize partján?
O, szívem, állj elő, o, én vitézségem!
Mit rettegsz kaurtul, megnőtt *emberségem*?
Ez nap s ez az óra az egész életem,
Mégfényeséti vitéz cselekedetem.
Majd Zrinire megyek nagy vitézségemmel,
Noha kevélykedik isteni erővel...” (15/79–82)

Természetesen más művekből is lehet idevonható példákat találni: Helt: Krón. 8: „Soc népec tamadtanak vgyan gyakorta ellenee, de nagy *emberséggel* megöltalmasztác magokat” (NySz); „Esz az terekek ostromlani kezdék, / Vitéz Don Gáspár igen *emberködék*, / Jó spaniolok mind vitézködének, / Ott lón elveszte nikápoli béknek” (Az Vég Temesvárban Losonczy Istvánnak haláláról /1552/. In: Tinódi i. m. 184); Helt: Krón. 19: „Atila igen nagy *tisztesség* kiuánó vala” (NySz); „Ez világból ugyanott kivégezé, (a törököt – M. F.) / Terek János nagy *tisztességet* nyere, / Az Uristen soká ötet éltesse, /

Még több igyben ötet szerencséltesse” (Enyingi Terek János vitézsége /1553/. In: Tinódi i. m. 324). Stb.

A Ké idézett sorait tehát általában idealizálják és félreértik. A végvári katonák életét valósan szemlélve, azt nem lehet a humanitás, valamint netán a becsületesség példaképének tekinteni. Ha jobban és reálisan belegondolunk a XVI. század végének állapotaiba, a katonák tevékenységébe, ez akkor is kitűnik. A nyelvi vizsgálat pedig mindezt szintén alátámasztja. A régi magyar költészetben is hagyománya van annak, hogy a katona legfőbb erénye a vitézség, ezt óhajtja elérni és megőrizni. A Ké középső versszakában Balassi tulajdonképpen azonos vagy szinte azonos jelentésű szavakat variál: *(jó) hír, név; tisztesség, emberség, vitézség.*

Más kérdés, hogy e szavaknak egyéb jelentései, jelentésárnyalatai szintén voltak, azok is, amelyek ma a legismertebbek: Erasm. Erk. 2: „Az *tisztesség*, az erkölcsiöknek niaiasaga es *emberseges* volta” (NySz); MA: Bibl. IV. 135: „*Emberséget* czelekesz nec vala mi velünk” (NySz); „De hogy búmban így hadsz, s csak még ingyen sem szánsz, / az-é a jó *emberség*? (Balassi: a „Tebenned, Júlia...” kezdetű vers). A XVI. század eleji Cornides-kódex háromféle tisztességről beszél (143, – kiad. Bp. 1967.).

Megjegyzem, hogy a szakirodalomban már előfordult a régi *emberség* szó helyes magyarázata, illetve említése. Mészöly Gedeon cikkére (Tudakozzátok az írásokat! In: Magyar Nyelv 67/1971/: 116–21), amely Stoll Béla Balassi bibliográfiájából (Bp. 1994.) is kimaradt, utóbb bukkantam rá. Martinkó Andrásnak Komlovszki Tibor szóbeli közlésére hivatkozó megjegyzése pedig már véleményem kiformalódása után jelent meg (Vö. in: Martinkó: Értjük vagy félreértjük a költő szavát? Bp. 1983. 31). Martinkó szintén jól érti a *tisztesség* szót is. (Ugyanakkor sajnós a „Sok vérben feretzvén arcul reá térvén” sort félreérti. Annak nem 'sok vérben fűrösztik az arcukat' a jelentése, hanem 'sok vérral beszennyezve, visszafordulva'.)

A Ké *emberség* szavát – és néhány más helyét – a vers finn fordítója, Toivo Lyy és magyar segítői is félreértették: „ihmisyydenlipuaan / oppaina he kantavat!” (l. Toivo Lyy: Unkarin lyyra. Helsinki, 1970. 32–4). Láttuk, nem az emberiség, a humanitás zászlóvivői a végváriak, hanem a vitézségé. Ez a félreértés magyarázhatja azt is, hogy az időhatározói mellékmondat („Midön, mint jó sólymok...”) a finnben önálló mondat lett: „Kuin erähaukat, niin / iskuihin uljaisiin / syöksyvät ne rohkeat!”. Mint a sólymok, támadnak a vitézek.

Számos más nyelvi, értelmezési probléma is van a Ké-ben, s nemegyét a Szv segítségével szintén meg lehet világítani, párhuzamba lehet állítani. A (párduc)kápa egyes magyarázatok, tankönyvek szerint a nyeregnek elől és hátul felmagasodó része. Julow Viktor találó megfigyelése szerint, Balassi a Ké-ben a vitézeket mintegy lóhátról szemlélve mutatja be (vö. Julow: Balassi Katonaének-e. In: uő: Árkádia körül. Bp. 1975. 5–64). S azok a dolgok is (először) a legszembetűnőbbek, amik magasan vannak, jól láthatóak: a zászlók, a kopják, a sisakok, a sisakforgók. Közéjük nem illik a nyeregkápa. A *párduckápa* (l. TESz is) jelentése párducbőrös (vagy hiúzbőrös stb.) kacagány vagy fejfedő lehet, vesd össze: „Fénlik mindeniknél páncér, sisak s karvas, / Mindeniknek hátán egy haragos farkas.” (Szv 4/21), „Jün százötven karddal Novákovics Iván;/ Haragos tigrisnek vagyon bőr az hátán” (5/43), „Hát Alapi Gáspár négy ötven szablyával / Jün, van befödözve párducnak hátával” (5/48), „Selyem páncér ünggel öltöztette testét, / Nagy nyusztbőr kápával befödözte fejét” (5/61). A Ké-ben a *csata*, és (az éjten éjjel való) *csataviselés* sem nagy ütközet, hanem viszonylag kisebb csapat (=csata) által végrehajtott összecsapás vagy portyázás (l. TESz is). Ehhez vesd össze: „Az keresztény várak nem oly messze vannak: / Higgyed, Szigetváran éh farkasok laknak, / Csaknem éjjel-nappal ezt az mezőt járják... De az lány folyhók is engemet biztatnak, / Mert lá, hogy csak immár essőben állanak; / Nem lesz módja ez éjjel kicsin *csatának*, / Nem hogy lenne járása derekas hadnak... De Siklóság ez éjjel nem mehetének; / Hajnalhasadásban nem messzi érének, / Ahon az törökök táborban hevernek...” (3/12, 22, 49) s lásd még Balassinak az „Ó, én édes hazám...” kezdetű versét is: „...Vitéz próba helye, kiterjedt sík mező, / S fákkal, kősziklával bővös hegy, völgy, erdő, / Kit az sok *csata* jár, s jószerencse leső, / Legyen Isten hozzád, sok vitézt legellő!”. A Ké-nek az „Ellenséget látván örömmel kiáltván” sora pedig hasonló, mint az Szv-ben a „No már, én jó szolgálaim, bátran induljunk, / Urunk Jézus nevét bátran kiáltjuk...” (3/47). S a példákat még folytathatnánk. De ezúttal cikkemben „legyen immár vég”.¹

¹ A cikkben lévő Balassi- és Zrínyi-idézetek a következő kiadásokból valók: Gyarmati Balassi Bálint énekei. A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Bp. 1986; Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. A kötetet szerkesztette, a mű szövegét sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította Király Erzsébet. Bp. 1993 (Matúra Klasszikusok).